

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ
ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Ову књигу Филолога уредили
М. ПАВЛОВИЋ Р. БОШКОВИЋ М. ПЕШИКАН

Секретар
Ж. СТАНОЈЧИЋ

Књ. XXX — св. 1—2

БЕОГРАД
1973

Josef KURZ

(Praha)

K PROBLEMATICE EXISTENCE A VÝZNAMU SLOV. ZÁJMENA *Jb, JA, JE*

Při zkoumání otázek spojených se vznikem a významem slov. složených adjektiv, nominativu zájmena 3. osoby apod. musíme se zabývat existencí nominativu zájmena *jb, ja, je*, dále, otázkou event. existence nominativu tohoto zájmena s významem zájm. 3. osoby, otázkou, proč se přestalo nominativu tohoto zájmena užívat v jeho původním významu a v které asi době, otázkou prostředků pro vyjadřování ponětí zájmena 3. osoby atd.

1. Na první otázku, zdali kdysi existovaly samostatné nominativy zájm. *jb, ja, je*, lze říci, že sotva lze vyloučit, že kdysi opravdu v slovanštině existovaly. O jejich existenci svědčí jednak jiné ide. jazyky, jednak stopy těchto nominativů v samotné slovanštině. Srov. lat. *is*, lit. *jis*, got. *is*; srov. dále nominativy slož. adjektiv typu *dobrajb, dobraja, dobroje, lžbjb, lžajja, lžejje*, v kterých máme dosvědčeno toto zájmeno; je třeba také upozornit na relat. zájmeno *jbže, jaže, ježe*.

Stran relativního zájmena (*jbže*) byly vysloveny rozličné názory. Kromě názoru, že v nich vězí zvláštní relativní kmen **io*, byl vysloven názor, že v nich nutno spatřovat původní demonstrativa¹, nebo zase názor, že všude, kde máme v slovanštině *jb, jego*, atd., nastalo splynutí dvou původně rozdíl-

* Otázka významu a dalších osudů zájmena *jb, ja, je* náleží k problematice vzniku a vyvoje nominativu zájmena 3. osoby v slovanštině, kterou jsem se zabýval např. ve sb. *Slavica Pragensia II*, 1960, 46—50.

¹ Tento názor se nověji snažil odůvodnit zvl. N. van Wijk, *Germanoslavica* 3 1935, 19 násl.; upozornil také na to, že se v got. užívá pro vyjádření rel. . . zájmena demonstr. zájmena *sa* s dodanou částicí *-ei*, kterou lze srovnávat se slov. částicí *-že*. Tvrdí (l.c. 28), „dass wir fürs Slavische vollständig auskommen ohne die Annahme relativer Personalformen vom idg. Stamme *ie/io-* und dass dasselbe für das Baltische gilt.“

ných kmenů, demonstrativního a relativního². Podotýkám jen, že se odlišení demonstrativního a relativního zájmena pomocí částice *-že*, vyvinulo sice dávno, že však není od původu; v slov. jazycích máme případy na *jbže* s významem demonstrativním (srov. Jan Gebauer — Fr. Trávníček, *Hist. mluvnice jazyka českého* IV, 231—232) a na nerozšířené *jb* s významem relativním (srov. A. Meillet, RS 6, 1913, 141; mé doklady v LF 57, 1930, 369—370; Jan Gebauer — Fr. Trávníček, op. cit. 251).

Moje teze zní tak, že slov. zájmeno 3. os., dále zájmeno relativní a komponent *-jb*, *-ja*, *-je* v slož. adj. jsou z jednoho společného východiska, ze zájmena deiktického. Akad. Boh. Havránek naproti tomu zaujímá k této tezi stanovisko skeptické. Soudí, že může jít také od samého původu o zájmena dvě.

Myslím, že všechny uvedené útvary postačují k přesvědčení o někdejší samostatné existenci nominativu dem. zájmena *jb*, *ja*, *je* (k vedlejším pádům *jego*, *jemu* atd.). Užívalo se jich pravděpodobně jak ve funkci substantivní, tak i adjektivní, v podobě původní, nerozšířené, i — časem — rozšířené o částici, např. o *-ně*, *-že*. Časem bylo však jejich užívání ve významu demonstrativním v samostatném postavení omezoováno a nominativní formy *jb*, *ja*, *je* atd. z jazyka vytlačovány.

2. Existovalo tedy původně užívání samostatného *jb*, *ja*, *je* v celém paradigmatu, je však zároveň třeba zodpovědět otázku, v jakém významu bylo tohoto zájmena původně užíváno.

Lze připomenout doklady ze slov. jazyků, které svědčí o tom, že zájmeno *jb*, *ja*, *je* mělo původně silnější význam než jen význam zájmena 3. osoby, totiž význam demonstrativní. Tato skutečnost je dobře známa ze staré češtiny, dá se však také doložit ze starých stadií jiných slov. jazyků, zvl. též pro staroslověnštinu (i když stsl. nebyla dříve dokládána).

Možno uvést např. dvě místa z evang. textu: Matouš 7.14 a Jan 19.37. Např. Mt 7.14 : *Kolb, qzaka vrata i tesnъ potъ. vovodei vъ životъ. i malo ichъ estъ iže obrětajotъ* Zogr, Mar, As, Ostr, Nik, Vrač. V řec. originálu čteme : ... λιγοι εισιν οι εὐρισκομε αυτην. Řec. vazba je přeložena zcela v duchu slovanského jazyka. Je to nepochybně původní znění tohoto místa. Zájmeno *jichъ* se tu vztahuje k následujícímu relativnímu zájmenu *iže* a má nepochybně silnější význam než jen význam zájmena osobního (např. nové překlady české, Žilkův i Sýkorův—Hejčlův, překládají: málo je těch, kteří ji, tj. cestu, nalézají). — Chtěl bych ještě upozornit, že v stsl. jsou případy, které lze chápat i jako demonstrativa s anaforickou funkcí i jako rela-

² Tak učí např. P. Diels, *Altksl. Gramm.* I, 1932, 193.

tiva, např. Supr 152. 16 *jedinъ bogъ savinovъ . . . sъ nimъ inъ niktože jestъ*, za řec. zájmeno relat. (za něj . . .). — Podobné doklady se uvádějí ze staré čestiny: srov. Jan G e b a u e r — Fr. T r á v n í č e k, *Hist. mluvnice jaz. českého* IV, Praha 1929, s. 230—231, Fr. T r á v n í č e k, *Hist. mluvnice česká* III, Skladba, Praha 1956, 100: *město slúži jemu, jehožto ukřižovalo Pass* („tomu“), *sestra jeho, jenžto bieše umřel* EvOl („toho“), *bóh jeho poraz, ktož ho hamie Mast* („toho“), *podobni budú jim, již činie to ŽW* („tém“). Doklady stsl. podává též E. B l á h o v á, VSJa 7, 1963, 40; SJS I 1966, 699).

Shledali jsme tedy, že zájmeno *jb* mohlo mít a vskutku kdysi mělo také silnější význam než jen význam zájmena osobního; shoda slovanských jazyků svědčí o tom, že takový silnější (ukazovací) význam je při něm starý. Ostatně ukazuje na něj i sám původ významu osobního zájmena. Podotýkám též, že relativní význam zájmena *jbže*, vyvozujeme — li je ovšem z původního demonstrativa — nemohl by pocházet z významu nějak oslabeného, nýbrž že pochází z významu plně demonstrativního.

Výklad o významu zájmena *jb* platí ovšem pro jeho užívání ve v š e c h pádech, tedy i pro nominativ. P o z d ě j i se sice demonstrativní význam tohoto zájmena ve vedlejších pádech oslabil ve význam zájmena 3. osoby, ale nominativu se tento vývoj nedotkl, protože v nominativu takový význam nebylo třeba vyjadřovat; zájmeno *jb, ja, je* atd. v nominativu ostatně bud mezitím již vyšlo z užívání z jiných příčin nebo — užívalo-li se ho v nominativu ještě — zachovávalo význam demonstrativní. Není žádného, ani nepřímého svědectví, že by se bylo kdysi nominativů *jb, ja, je* atd. užívalo s významem zájmena 3. osoby.

3. Hledající odpověď na další otázku („jestliže nominativy *jb, ja, je* v samostatném demonstrativním užívání kdysi existovaly, proč se jich časem přestalo užívat a v které asi době), shledáváme několik příčin.

Některé z nich vytkli lingvisté sovětští. Jistě působilo, že nominativy *jb, ja, je*, plur. *ji, jě, ja*, du. *ja, ji, ji*, nebyly pro svou funkci dosti výrazné (S e l i s č e v), dále to, že *i z ji* v nom. sing. splývalo s *i z ji* v nom. plur. a — dodejme — též *i z ji* v nom.-akus. du. fem. a neutra a že bylo kromě toho ještě homonymní se spojkou *i*, které se často užívalo (B u l a c h o v s k i j), dále že v jazyku byla vůbec tendence vyhýbat se u plnoznačných slov příliš krátkým formám (B u l a c h o v s k i j). Na důležitou příčinu zanikání *jb* v samostatném demonstr. užívání upozornil A. A. Š a c h m a t o v, který obrátil pozornost k uvolňování spojitosti mezi nominativem ve funkci substantivní v podmětu a pády vedlejšími s oslabeným významem. Jistěže nejsou všechny tyto příčiny stejně závažné (tak se např. mohlo malé výraznosti formy omezené na jedinou slabiku částečně odpomoci dodáním

zdůrazňovací částice), ale jejich společné uplatnění mohlo opravdu spolupůsobit při naznačeném výsledku. K těmto předpokládaným příčinám nutno připojit poukaz na homonymitu demonstrativního zájmena *jb* atd. se stejně znějícím zájmenem relativním (at už od počátku paralelním nebo vzniklým ze zájmena demonstrativního, původně bez částice *-že*), takže by se bylo zájmena *jb* užívalo v dvojí funkci.

K tomu ke všemu byla tu ještě konkurence zájmena *tb* s užíváním zájmena *jb*, kterých se užívalo jen s malým odstíněním s významem velmi blízkým; zájmeno *jb* tlačeno z naznačených příčin, mohlo být zájmenem *tb* snadno nahrazeno. Obě tato zájmena náležel, jak známo, k typu demonstrativ ukazování obecného a významově se navzájem příliš nelišila. Podle B r u g m a n n a, *Die Demonstrativpronomina der idg. Sprachen* str. 38, užívalo se prý sice zájmena od kmene **to* více než zájmena od kmene **e*, **i* k poukazu na součásti vnímaného obrazu, tj. deikticky, kdežto tvarů od kmenů **e* **i* spíše prý k poukazu na elementy slyšené řeči, ale jisté to není a významové hranice mezi oběma uvedenými zájmeny je těžko určit. V latině ustoupilo užívání tvarů od kmene **to* (ev. **so*) tvarům od kmene **e*, **i* (pronominální kmen **to* je tu zachován jen v adverbiích jako *tum*, *tam* v odvozeninách jako *tantus*, *talis*) v slovanštině se mohl dít vývoj o b r á c e n ě, tj. mohlo být zájmeno *jb* v demonstrativním významu v některých málo výrazných tvarech (zejména v tvarech nom. sing. a plur. *jb*, *ji* a spolupůsobení, těchto tvarů i v ostatních nominativech) nahrazeno zájmenem *tb*, které bylo výraznější než *jb* a u něhož nedocházelo ke splývání tvarů a k homonymitě s jinými tvary. Tento vývoj ovšem nastával nenáhle; časem však postačilo v nominativu v plné funkci demonstrativní jen zájmeno *tb* a proti tomu *jb* jako méně výrazné vyšlo v této funkci z užívání. Ve vedlejších pádech ovšem zůstaly tvary jako *jego*, *jemu* atd. zachovány. Musíme uznat, že společné uplatnění všech uvedených činitelů mohlo vést k naznačeným výsledkům.

Z těchto příčin vyplývá zároveň pravděpodobné určení doby, v které docházelo k zániku *jb*, *ja*, *je* atd. v nominativě. Všechny dílčí důvody vedou k době, kdy se ještě užívalo nominativů *jb*, *ja*, *je* atd. v jejich demonstrativním významu. Blíže se dá omezit tato epocha tak, že předpokládáme mizení *jb*, *ja*, *je* atd. buď již v té době, kdy se ve všech pádech užívalo tohoto zájmena ještě v ukazovacím významu, nebo teprve tehdy, kdy se již ve vedlejších pádech objevuje význam zájmena 3. osoby, kdežto v nominativu je ještě starý význam zachován. Kloním se k tomuto poslednímu určení, protože pokládám Šachmatovův poukaz na uvolňování spojitosti mezi nominativem a vedlejšími pády za velmi důležitého činitele v naznačeném vývoji, i když neshledávám — vzhledem k zachování demonstra-

tivního významu částečně ještě i v historickém období slovan. jazyků i ve vedlejších pádech —, že by bylo mezi nominativy a vedlejšími pády došlo k n a p r o s t é ztrátě spojitosti. *Jь* apod. se podle toho ztratilo z užívání pravděpodobně někdy ke konci praslovanské epochy; ustupovalo ponenáhlu, jsouc vytlačováno z funkcí se samostatným užíváním,³ jsouc málo výrazné a tlačeno vý znamově podobným, avšak výraznějším zájmenem *тѣ*, podleho zvláště tehdy, když došlo k narušení spojitosti mezi ním a vedlejšími pády, od kterých se významem, a užíváním odchylovalo.

Když docházelo ve vedlejších pádech k vývoji významu 3. os., nečinil nedostatek nominativních tvarů nebo jejich současné mizení prazádných obtíží. V nominativu nebylo totiž potřebí význam zájmena 3. os. vyjadřovat. K vyjádření ponětí, které se obyčejně vystihuje nominativem zájmena 3. os., bylo totiž po ruce jiné prostředky.

I když tedy bylo zájmeno *jь* z nominativu vytlačeno, byly zde prostředky k vyjadřování potřebných vztahů: byla tu zvláště k dispozici demonstrativní zájmena *сѣ, тѣ, онѣ*.

³ Časem se ho snad užívalo — autonomně — jen v enklitické pozici mezi substantivem a adjektivem apod., s významem anaforickým: srov. A. Vaillant, RÉS 20 1942, 5—12; E. Benveniste, BSL 53, 1, 1958, 49.

Nemohu však souhlasit s výkladem, že tu jde o relativní zájmeno. Také nejsem přesvědčen všemi církevněslovanskými doklady, které uvádí A. Vaillant.